
GEOGRAFICKÝ ČASOPIS

56

2004

3

*Anton Michálek**

CHUDOBA NA LOKÁLNEJ ÚROVNI (CENTRÁ CHUDOBY NA SLOVENSKU)

A. Michálek: Poverty at the local level (Poverty centres in Slovakia). Geografický časopis, 56, 2004, 3, 7 figs., 3 tabs., 25 refs.

The principal aim of the study was to measure the poverty level in municipalities of a selected region which is characterized as the poorest in Slovakia. Municipalities with an extreme poverty level, which can be considered real poverty centres, were simultaneously identified. Identification of poverty cores is an important prerequisite and a salient point in the search for solutions and elimination of poverty in the struck municipalities. The poverty level in 479 municipalities was measured by means of objective poverty indicators while data from the 2001 Census of persons, houses and flats were used. The method of multiple deprivation, where the size of the resulting deprivation determines the poverty level, was used. It was found that there are disparities in poverty level between the individual municipalities even in the region with the highest poverty level. A very serious situation (high poverty level) was observed in 100 municipalities where the poverty indicator reached critical values. Cognition of the local-spatial dimension of poverty or identification of poverty cores represent important aspects for gradual elimination of poverty in struck municipalities (a better targeted and more efficient assistance).

Key words: spatial differentiation of poverty, measurement of poverty, poverty indicators, poverty cores, poverty level, deprivation, Slovakia

ÚVOD

Chudoba je v súčasnosti jedným z najväznejších sociálnych problémov Slovenska. Stala sa reálnym stavom časti populácie žijúcej či už v metropolitných

* Geografický ústav SAV, Štefánikova 49, 814 73 Bratislava

centrách, malých mestách, alebo vo vidieckych sídlach. Chudoba je teda univerzálnym priestorovým fenoménom, v slovenských pomeroch značne priestorovo diferencovaným. Vyplýva to z mála existujúcich priestorových analýz o chudobe, sociálnom postavení obyvateľstva, resp. jeho sociálnej odkázanosti v regiónoch (ŠÚSR 1997a, MPSVR 2002, Michálek 2000 a 2004). Tieto zároveň dokazujú, že chudobou na Slovensku viac trpí obyvateľstvo vidieckych sídiel, najmä malých obcí, zvlášť v oblasti východného Slovenska. Tento stav – vysoká koncentrácia chudoby v mnohých obciach východného Slovenska – je dôsledkom multifaktoriálneho pôsobenia, pričom historické podmienky, ekonomická poddimenzovanosť a zaostalosť a súčasné hospodárske problémy regiónu sú hlavné determinujúce faktory jej zvýšeného výskytu. Aj keď kvantifikovanie chudoby na mezoregionálnej úrovni má svoj význam a prínos, ide o značne generalizované výsledky, pretože úroveň chudoby v regiónoch je niekde viac a inde menej heterogénna, čo znamená, že v nich môžeme nájsť i obce, v ktorých žije len časť obyvateľstva v chudobe, teda hmotnej (materiálnej) núdzi. Cieľom tejto štúdie je analyzovať stav a úroveň chudoby obyvateľstva v obciach patriacich do tzv. makroregiónu chudoby (Michálek 2004), tvoreného deviatimi vzájomne susediacimi okresmi (Kežmarok, Sabinov, Levoča, Spišská Nová Ves, Gelnica, Košice-okolie, Stropkov, Vranov nad Topľou a Trebišov) a identifikovať obce s najvyššou úrovňou chudoby. Komplementárnymi cieľmi štúdie sú: stručná analýza vyčlenených jadier chudoby (obcí s najvyššou úrovňou chudoby), charakteristika ich spoločných znakov, definovanie hlavných príčin ich vysokej úrovne chudoby a percepcie obyvateľov k nej. V štúdiu sa pokúsime odpovedať na štyri dôležité otázky: ktoré lokality (obce) sa vyznačujú najvyššou úrovňou chudoby a kde sa nachádzajú, kto, aké sídla a štruktúry obyvateľstva sú najviac postihnuté chudobou a akými spoločnými znakmi sa vyznačujú, prečo a aké podmienky a príčiny determinujú vysokú úroveň ich chudoby a aké sú percepcie a očakávania obyvateľov v obciach s najvyššou úrovňou chudoby k vlastnej chudobe, vyjadrené prostredníctvom ich účasti na referende o vstupe Slovenska do EÚ. Ohniskom nášho záujmu však budú analýzy súvisiace s prvou otázkou, zamerané na vyčlenenie a identifikáciu obcí s najvyššou úrovňou chudoby, ktoré budeme považovať za jadrá chudoby na Slovensku.

MERANIE ÚROVNE CHUDOBY V ODBORNEJ LITERATÚRE

V súčasnosti existuje viacero pozoruhodných prác najmä anglosaskej proveniencie, ktoré chudobu študujú z priestorových aspektov (Jarman 1984, Townsend 1987, Boltvinik 2000, Bramley et al. 2000, Levernier et al. 2000 a iné). Tieto práce sú zväčša dielom sociálnych alebo ekonomických geografov a v podstate ich možno rozdeliť do dvoch hlavných skupín. Do prvej skupiny možno zaradiť práce čisto regionálneho charakteru, zamerané na sledovanie priestorovej diferenciácie chudoby alebo na identifikovanie území s najvyššou úrovňou chudoby v rôzne veľkých mierkach. Do druhej skupiny patria práce vychádzajúce z tzv. ekologicko-regionálnych prístupov, ktoré zahŕňajú aj širšie analýzy prostredia, javov, vzťahov a závislostí medzi nimi. Tieto „ekologické štúdie“ zväčša hodnotia vplyv prostredia (najmä sociálno-ekonomického) a javov, ktoré najväčšou mierou determinujú výskyt, koncentráciu, priestorovú diferenciáciu, úroveň a ďalšie priestorové aspekty chudoby. Nanešťastie takmer všetky známe práce obidvoch skupín sú zamerané na väčšie regióny (Michálek

2004), čo spôsobuje isté problémy v teoreticko-metodologickej oblasti skúmania chudoby menších území, teda na lokálnej a areálovej úrovni. Práve takýto výskum je dôležitý z hľadiska postihnutého obyvateľstva, ale aj z aspektu lokálnych programov a dotácií zameraných na obmedzenie miestnej chudoby. Jednou z inšpirujúcich prác identifikujúcich chudobu na lokálnej úrovni je štúdia Michaela Pacioneho (1995), ktorá skúma rozdielnú úroveň chudoby pomocou viacnásobnej deprivácie v 55 škótskych dištriktoch, ale aj v jednotlivých lokalitách (mestských častiach) piatich najväčších miest Škótska. V každom meste identifikoval najdeprimovanejšie (najchudobnejšie) lokality pomocou 170-tich premenných. Väčšina prác v anglosaskej literatúre je však zameraná na lokálnu (areálovú) chudobu vo veľkých mestách, alebo metropolitných centrách (Maddenová 1996, Levernier et al. 2000), čo súvisí so skutočnosťou, že chudoba vo vyspelých krajinách sa viac koncentruje v urbanizovaných oblastiach. Iná situácia, teda rurálna chudoba je typická pre transformujúce sa krajiny bývalého socialistického bloku. Absencia teoreticko-metodologických východísk, ale aj údajov potrebných na sledovanie a výskum vidieckej chudoby spôsobili, že doposiaľ v postkomunistických krajinách problematika rurálnej chudoby na lokálnej úrovni nebola spracovaná, resp. nie je nám známa žiadna práca s takýmto zameraním. Napriek tomu sa pokúsime využiť získané poznatky a preskúmať úroveň chudoby v obciach vybraného územia, identifikovať lokality (obce) s najvyššou úrovňou chudoby, vyhodnotiť hlavné príčiny a podmienky, ktoré ju spôsobili, a ukázať, ako vnímajú chudobu samotní obyvatelia postihnutých obcí a aké sú ich očakávania so vstupom Slovenska do EÚ.

MERANIE ÚROVNE CHUDOBY V OBCIACH VYBRANÉHO REGIÓNU (KONCEPT MNOHONÁSOBNEJ DEPRIVÁCIE)

Na Slovensku nie je možné zmerať úroveň chudoby v obciach pomocou dát o príjme a spotrebe, ktoré sú v krajinách vyspelého sveta používané najviac. Preto pre meranie úrovne chudoby v obciach bolo potrebné vybrať také koncepty, ktoré vychádzajú, resp. merajú úroveň chudoby pomocou iných, dostupnejších dát. Sú to dáta vzťahujúce sa ku charakteristikám, ktoré chudobu indikujú, resp. sprevádzajú a ktoré bežne používajú sociálni geografi vo svete. Ide teda o prístupy (koncepty) vychádzajúce zo sledovania inej, širšej škály charakteristík, ako je len príjem a spotreba. Sú to koncepty, ktoré chudobu (jej úroveň) merajú komplexnejšie, na základe merania nerovností sociálneho, resp. materiálneho blahobytu, resp. strádania. Takýmito mierami sú napríklad integrovaná metóda merania chudoby, syntetický ukazovateľ chudoby, index mnohonásobnej deprivácie, index fyzickej kvality života, index blahobytu (strádania), index chudoby a pod. (Mareš 1999). Spoločným znakom týchto mier je, že v jedinom (syntetickom) ukazovateli vyjadrujú rozsah spotreby, majetku, životných a sociálnych podmienok a ďalšie zložky životnej úrovne. Medzi takéto metódy možno zaradiť aj metódu mnohonásobnej deprivácie, ktorá vychádza z priamych konceptov založených na spotrebe, majetku a kvalite života, resp. na ich depriváciách. S indikátormi deprivácie ako indikátormi chudoby pracovali najmä Townsend (1979), Mack a Lansley (1985) v Británii, Halleröd (1995a, 1995b) vo Švédsku a Nolan a Whelan (1996) v Írsku. Najznámejšou priamou mierou je Townsendov index mnohonásobnej deprivácie (Townsend 1979 a 1987). Townsendova definícia chudoby ako deprivácie je založená na skúmaní výberového

súboru 1000 britských domácností, v ktorom autor testoval indikátory deprivácie, pričom pri väčšine sledovaných indikátorov zistil ich vysokú koreláciu s príjmom.

Rôzne miery vychádzajúce z tejto metódy chápu teda chudobu ako depriváciu, pričom veľkosť deprivácie určuje úroveň chudoby. V našom prípade je určená pre každý indikátor zvlášť, pričom hranica deprivácie pri prvých štyroch indikátoroch leží medzi 4. a 5. pentilom a pri ďalších dvoch medzi 1. a 2. pentilom hodnôt štatistického súboru. Dosiahnuté hodnoty, ktoré ležia pri indikátoroch 1-4 v piatom (poslednom), resp. v prvom pentile (pri indikátoroch 5 a 6), určujú najväčšiu depriváciu z hľadiska sledovaného indikátora. V kartografickom zobrazení sú regióny, v ktorých bola zistená najväčšia deprivácia z aspektu sledovaných indikátorov, zobrazené najtmavším odtieňom. Pri indikátoroch 1-4 sa deprivácia zväčšuje s rastom hodnôt, pri indikátoroch 5 a 6 sa naopak deprivácia zväčšuje s poklesom hodnôt. Hodnoty týchto deprivácií spolu s váhami indikátorov nám poskytujú výsledný obraz o úrovni mnohonásobnej deprivácie, pričom tie obce, ktoré dosiahli najvyššie hodnoty mnohonásobnej deprivácie sú zároveň obcami s najväčšou mierou (úrovňou) chudoby. V princípe takto sledovaná chudoba (jej úroveň v obciach) je chápaná ako multidimenzionálny jav, ktorý implikuje viac aspektov osobného strádania. Viacerí kvantitatívni sociológovia a ekonómovia dokonca túto procedúru sledovania úrovne chudoby považujú za lepšiu ako jej identifikáciu len pomocou príjmu alebo spotreby, pretože odráža dlhodobé ekonomické ťažkosti a rôzne formy deprivácie.

DÁTA A INDIKÁTORY IDENTIFIKÁCIE LOKALÍT CHUDOBY NA SLOVENSKU

Slovenská republika nemá explicitnú stratégiu na monitorovanie a meranie chudoby. Neexistuje ani oficiálna hranica chudoby, ktorá by definovala, kto je vlastne chudobný. V súčasnosti je v podstate za ňu považované životné minimum. Slovensko je zároveň jedinou z postkomunistických krajín, ktorá nemá vybudovanú štatistiku o chudobe. Existujú síce niektoré štatistické pramene, ktoré zachytávajú niektoré dôležité informácie týkajúce sa chudoby, ale z rôznych dôvodov nie sú dostatočne reprezentatívne. Slovensku zároveň chýba aktuálny národný reprezentatívny štatistický prehľad rodinných účtov, merajúci príjmy a výdavky (Svetová banka 2001). Posledný existujúci štatistický prehľad rodinných účtov z roku 1999 nie je národne reprezentatívny, pretože vylučuje mnohé zraniteľné skupiny, napr. nezamestnaných, ale aj skupiny na vrchole príjmovej distribúcie (podnikateľov). Nevýhodou mikrocenzov je skutočnosť, že sú sporadické (1992, 1996 a 2003) a nezachytávajú dopad významných hospodárskych udalostí, ktoré významne ovplyvňujú rôzne aspekty a úroveň chudoby. Táto absencia reprezentatívneho štatistického prehľadu národných rodinných účtov spôsobuje určité dátové vákuum o príjme a spotrebe, ktoré sa najčastejšie používajú pri meraní chudoby na lokálnej (areálovej) úrovni.

Z tohto dôvodu je potrebné čo najskôr zabezpečiť adekvátne údaje a vybudovať národný a s ním zároveň regionálny a lokálny prehľad, ktorý by zachytil aktuálny stav a zraniteľnosť obyvateľstva chudobou v republike, ale aj v jednotlivých regiónoch a lokalitách Slovenska. Keďže existujúce údaje sú nepostačujúce, pokúsili sme sa úroveň chudoby v lokalitách sledovať pomocou sprostred-

kujúcich faktorov. Z množstva charakteristík, ktoré chudobu spôsobujú alebo sprevádzajú, sme vybrali šesť najvýznamnejších charakteristík, o ktorých existujú údaje za obce. Vybrali sme indikátory o nezamestnanosti, vzdelaní, veľkosti a úplnosti domácností, preplnenosti bytu a nevybavenosti bytu kúpeľňou, resp. sprchovacím kútom. Všetky uvedené charakteristiky sú veľmi často využívané v podobne zameraných prácach a ich prednosťou je, že vykazujú silnú pozitívnu koreláciu s chudobou, t. j. sú jej silným indikátorom. Aj na Slovensku platí ich silná prepojenosť s chudobou, čo dokazujú aj výsledky Mikrocenzu z roku 1996, ktorý dokázal významnú mieru ich súvislosti s chudobou. Bolo zistené, že až 45 % domácností, na čele ktorých stála nezamestnaná osoba, bola *de facto* chudobná (chudobných domácností, kde na čele stála zamestnaná osoba bolo len 9 %). Podobne až 14,3 % chudobných domácností bolo vedených osobou s nízkym, t. j. základným vzdelaním (chudobných domácností na čele s vysokoškolsky vzdelanou osobou bolo len 7,9 %). Rovnako rodiny s tromi a viac deťmi tvorili len 6,3 % populácie, ale až 18,1 % chudobných. Až 27,8 % neúplných domácností bolo postihnutých chudobou (u úplných domácností to bolo 17,7 %). Takisto existujú indicie, že viac chudobných môžeme nájsť medzi obyvateľstvom s nižším štandardom bývania, t. j. u obyvateľstva s vyššou hustotou zaľudnenia na bytovú jednotku, resp. s nižšou vybavenosťou bytov. Dáta o uvedených sprostredkujúcich a objektívnych indikátoroch chudoby nám poskytujú výsledky zo Sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2001 (ŠÚSR 2002a), ktoré sú dostupné za všetky obce Slovenska. Tieto dáta z uvedeného cenzu sú zároveň zdrojom pre mapy 1-6. Z hľadiska sledovaného cieľa najvýznamnejšia mapa 7 bola skonštruovaná na základe vlastných prepočtov, teda vypočítaných hodnôt ukazovateľa chudoby pre každú obec skúmaného regiónu.

Prvý sledovaný indikátor bol podiel nezamestnaných osôb z celkového počtu ekonomicky aktívnych v obci. Na Slovensku existujú dva spôsoby výpočtu miery nezamestnanosti. Čísla sa mierne rôznia v dôsledku odlišnej metodiky. Štatistický úrad hovorí o vyššej nezamestnanosti ako Národný úrad práce. Čísla úradov práce hovoria o tom, koľkých nezamestnaných štát eviduje. Štatistický úrad zachytáva odpovede ľudí na otázku, či majú prácu. Ktoré zo štatistických čísel o miere nezamestnanosti je bližšie k pravde, nevedia povedať ani ekonómovia, ktorí hovoria, že skôr treba pozerieť na trendy. Nahlasovacia povinnosť evidovaných nezamestnaných na úrade práce a preukazovanie, že si hľadajú zamestnanie spôsobuje nárast žiadostí o vyradenie z evidencie. Pri štatistických prieskumoch však ďalej tvrdia, že sú nezamestnaní. My sme použili dáta o nezamestnanosti zo štatistického úradu. V tomto prípade za nezamestnaných boli považované osoby 16-ročné a staršie, ktoré boli v rozhodujúcom okamihu sčítania bez práce, aktívne si hľadali prácu a boli pripravení k okamžitému nástupu do práce. Aby sme predišli rôznym polemikám a sporom, že získané výsledky sú zavádzajúce a mystifikujúce výsledný obraz o nezamestnanosti, celkový počet nezamestnaných v obciach každého okresu sme sčítali, vydělili počtom ekonomicky aktívnych a výsledky porovnali s mierou nezamestnanosti za okres, ktorú udáva NÚP. Porovnaním sme zistili, že nami vyrátané počty nezamestnaných sú len mierne vyššie ako oficiálne údaje vydávané NÚP. Z uvedených dôvodov považujeme použitie údajov o nezamestnanosti zo ŠÚ za korektné.

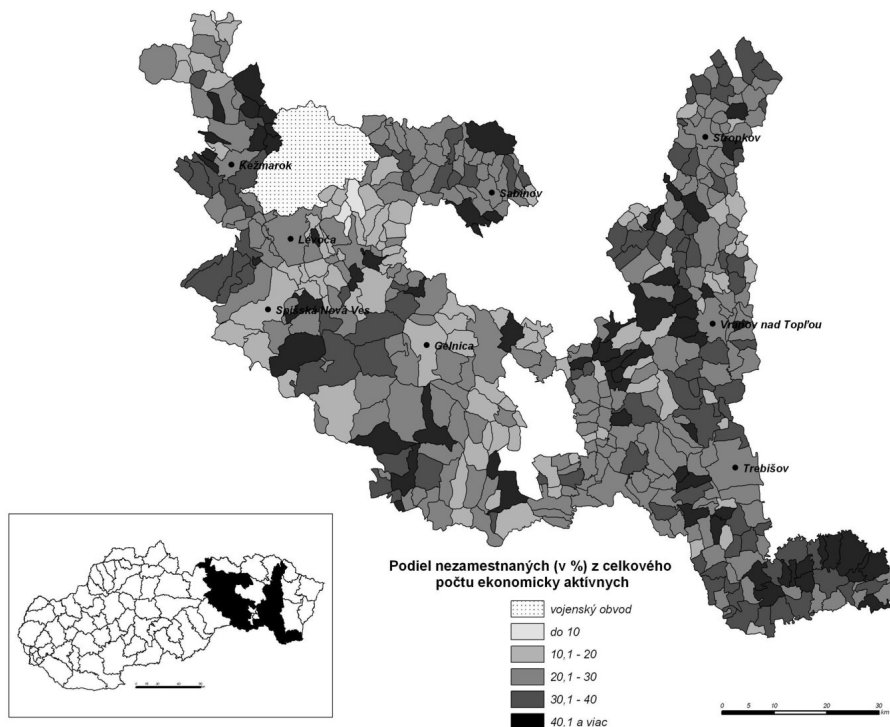
Štatistické údaje vzťahujúce sa k ostatným indikátorom sme pretransformovali do relatívnych hodnôt, čím sme získali prehľad o zastúpení (podiele) málo

vzdelaného obyvateľstva, viacdenných a neúplných domácnosti, podiele bytov s kúpeľňou a ploche bytu pripadajúcu na jednu osobu za jednotlivé obce vybraných okresov. Výhodou použitia týchto dát je, že všetky sa vzťahujú k jednému časovému horizontu, a teda sprostredkujú chudobu v určitom okamihu.

STRUČNÁ CHARAKTERISTIKA INDIKÁTOROV CHUDOBY

Nezamestnanosť

Po roku 1991 prichádza aj u nás k vzniku a nárastu masovej nezamestnanosti, ktorá sprevádza novú chudobu, najmä na vidieku. Termín nová chudoba sa používa v súvislosti s trhom práce. Je to vlastne chudoba spojená s nezamestnanosťou. Dnes je na Slovensku chudoba a značná časť chudobných spojená práve s nedostatkom pracovných príležitostí a s dlhodobou nezamestnanosťou. O novej chudobe sa hovorí preto, že pred industrializáciou neexistovala, tak ako neexistoval trh práce v dnešnom slova zmysle. Presun k novej chudobe znamená zároveň presun od univerzálnej chudoby (postihuje kohokoľvek v priebehu života ako dôsledok okolností životného cyklu) k selektívnej skúsenosti chudoby handicapovaných skupín, ktoré majú len malú šancu uplatniť sa na trhu práce. Ide o chudobu jedincov a celých sociálnych kategórií, ktorí nenašli uplatnenie na trhu práce. Veľmi vážna (kritická) je situácia v tých obciach, v ktorých podiel nezamestnaných presahuje 40 % (hranica deprivácie na trhu práce). Touto

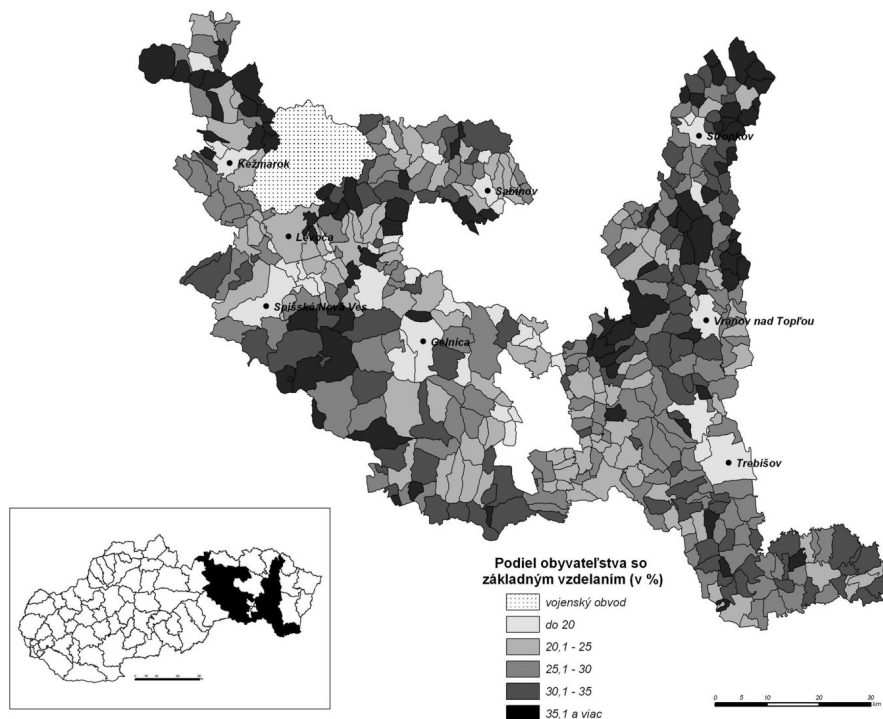

Obr. 1. Úroveň nezamestnanosti v obciach vybraného regiónu v roku 2001

veľmi vysokou nezamestnanosťou je zvlášť postihnuté obyvateľstvo marginalizovaných obcí, nachádzajúce sa najmä v „hladových dolinách“ Spiša, na Šariši či vonkajších perifériách východného Slovenska (pri hraniciach s Maďarskou republikou alebo Ukrajinou), ležiacich najmä v okresoch Košice-okolie a Trebišov (obr. 1).

Nízka úroveň vzdelania

Na Slovensku môžeme sledovať i výrazné disparity vo vzdelaní. Nerovnosť vo vzdelaní a v prístupe ku vzdelaniu spôsobuje viditeľne nízku vzdelanosť v sledovanom regióne, ktorá je dôvodom, resp. dôsledkom výrazného zaostávania a chudoby obyvateľstva v mnohých, najmä malých obciach. Najhoršia situácia je v obciach, v ktorých podiel nízko vzdelaného obyvateľstva nad 16 rokov je viac ako 35 % (hranica deprivácie vo vzdelaní). Nízkou vzdelanostnou úrovňou sa vyznačuje obyvateľstvo v obciach Spiša a východného Šariša, pre ktoré je zároveň typická aj vysoká nezamestnanosť (to ukazuje na výraznú koreláciu vzdelania a nezamestnanosti). Problémy so vzdelaním obyvateľstva týchto obcí majú jednak historické korene, ale súvisia aj so súčasnými ekonomickými a sociálnymi problémami (zvýšené náklady na cestovné, ubytovanie, ale aj ďalšie

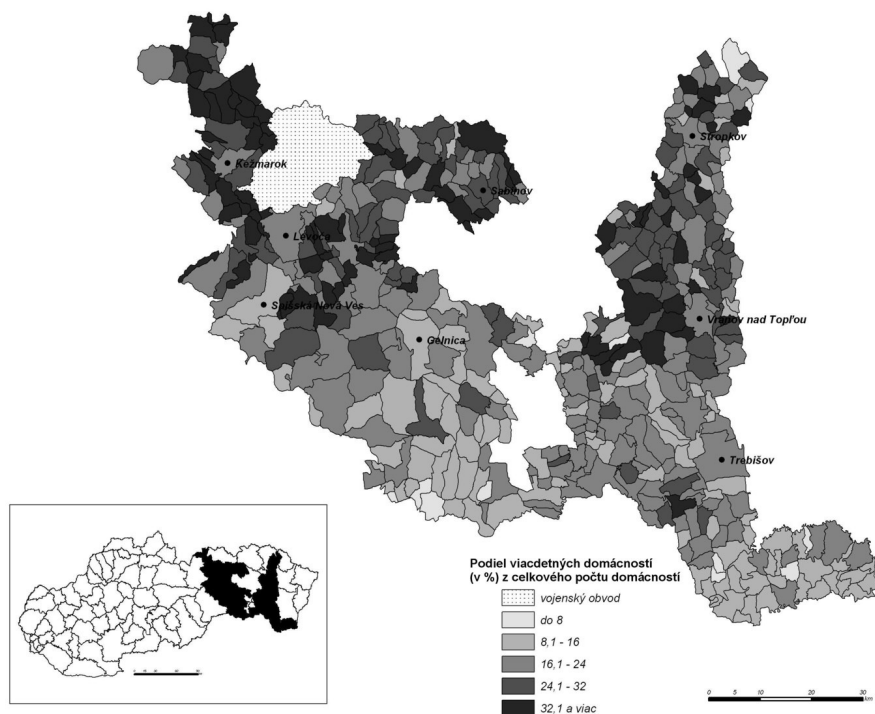

Obr. 2. Obyvateľstvo so základným vzdelaním v obciach vybraného regiónu v roku 2001

náklady súvisiace so štúdiom – strava, študijná literatúra a pod.), ktoré rodiny, častokrát s oboma nezamestnanými rodičmi, nie sú schopné zo sociálnych príjmov hrať. Zvlášť problematická je situácia v obciach s významným podielom Rómov, ktoré sa vyznačujú veľmi nízkou úrovňou vzdelania. Práve rómske osady, v ktorých žije veľa negramotných Rómov, sa vyznačujú takmer 100 %-nou nezamestnanosťou (obr. 2).

Viacdetné domácnosti

Významnou demografickou kategóriou, ktorá je nositeľom chudoby sú viacdetné domácnosti. Deti do rodiny prinášajú len nízke PND, alebo iné sociálne zamerané dávky (príspevok na deti), ktoré poväčšine nie sú schopné pokryť ani základné potreby dieťaťa. Preto čím je ich počet v rodine vyšší, tým je vyššie aj riziko chudoby. Štatistické pramene ukazujú, že s každým dieťaťom klesá životná úroveň. Kvalitatívnym zlomom je tretie dieťa, ktorého narodenie znamená disproporčný nárast nákladov a pokles životnej úrovne rodiny. Nie je to len v dôsledku toho, že rodina s viac deťmi musí uspokojovať zo svojich príjmov väčší rozsah potrieb, ale aj v tom, že deti vytvárajú dočasnú bariéru pre účasť ženy na trhu práce (s počtom detí sa predlžuje obdobie „hospodárenia“ domácnosti len s jedným hlavným príjmom). Na základe štatistických údajov o príjmoch a výdavkoch domácností (ŠÚSR 1997a) bolo možné zistiť, že priemerná

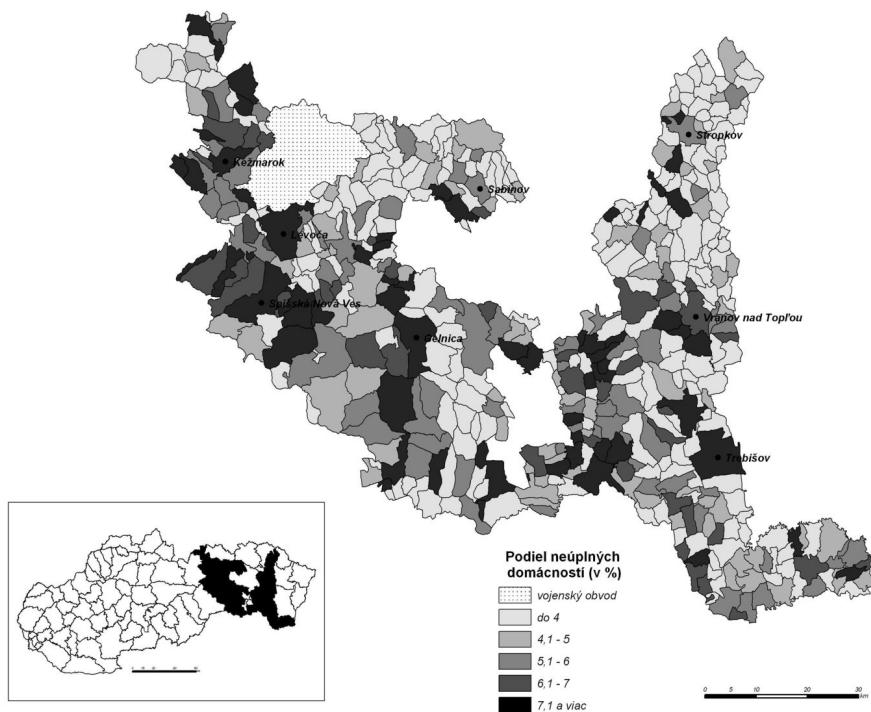

Obr. 3. Viacdetné domácnosti (3 a viac detí) v obciach vybraného regiónu v roku 2001

suma čistého mesačného príjmu na osobu klesla na Slovensku pri domácnostiach s jedným dieťaťom na úroveň 75,3 %, u dvojdetných domácností na 65,2 % a u viacdenných domácností na 51,0 % príjmového priemeru bezdetných domácností. Obyvateľstvo obcí, v ktorých podiel viacdenných domácností presiahol 32 % (hranica deprivácie v príjme a spotrebe), sú viac postihnuté chudobou. Viacdenné domácnosti teda častejšie pociťujú nedostatok finančných prostriedkov a sú viac zastúpené vo vidieckych sídlach severného Spiša a Šariša s vysokým podielom Rómov (obr. 3).

Neúplné domácnosti

Ďalším ukazovateľom, ktorý súvisí so stavom rizika chudoby, je podiel neúplných domácností, ktoré sú poväčšine vedené ženou. Rodinný rozpočet stojí na jednom príjme, buď z pracovnej činnosti, alebo z obmedzených rodičovských, detských, resp. sociálnych dávok. Finančná situácia takýchto neúplných domácností je v prevažnej miere veľmi neuspokojivá a práve ženy a deti z týchto domácností trpia najväčším materiálnym nedostatkom, resp. depriváciou v mnohých aspektoch. Chudobu neúplných domácností s deťmi ovplyvňujú dva významné faktory. Prvým je, že počet príjmov (zdrojov príjmov) sa zmenší z dvoch na jeden, aj keď zároveň klesne počet osôb, medzi ktoré sa zdroje rozdeľujú. Po druhé, zvyčajné zloženie neúplnej domácnosti z matky a jej detí pre-

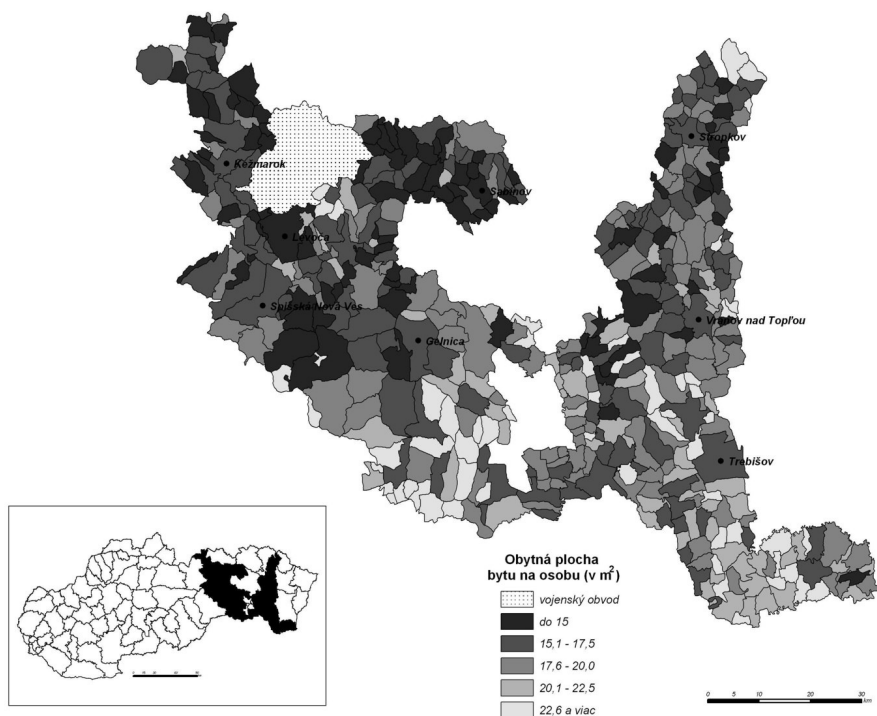

Obr. 4. Neúplné domácnosti so závislými deťmi v obciach vybraného regiónu v roku 2001

naša všetku starostlivosť o deti na ženu, čím sa jej znižuje možnosť lepšieho uplatnenia na trhu práce a častokrát pracuje za nižšiu mzdu, resp. na čiastočný úväzok. Obyvateľstvo v obciach, kde podiel neúplných domácností prekračuje 7 %-nú hranicu (hranica deprivácie), je viac ohrozené rizikom chudoby. Na rozdiel od predchádzajúcich charakteristík môžeme zvýšený podiel neúplných domácností vidieť vo väčších obciach a mestách najmä na Spiši a vo východnej časti okresu Košice-okolie (obr. 4).

Preľudnenosť bytov

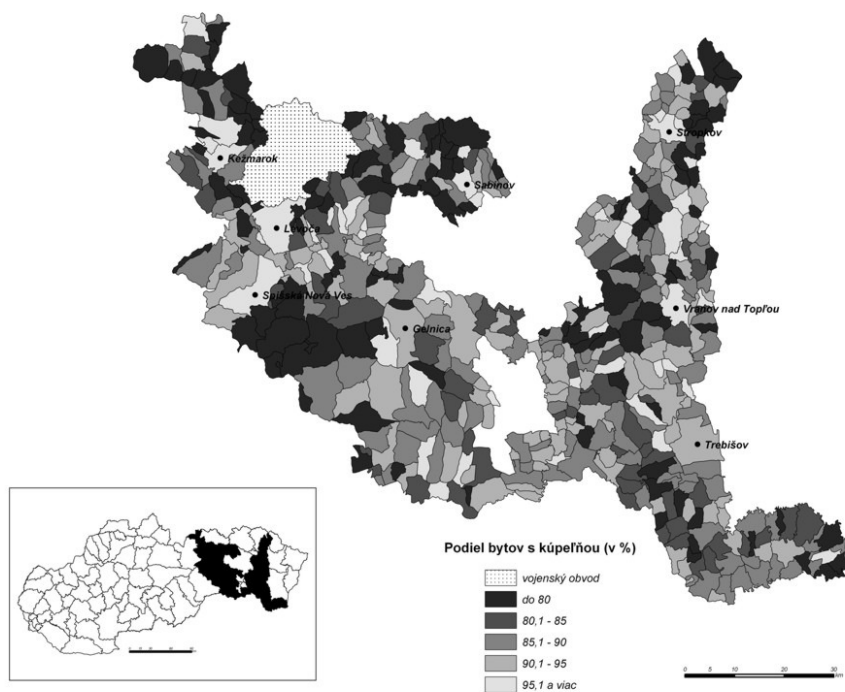
Preľudnenosť bytov, v našom prípade sledovaná veľkosťou plochy bytu pripadajúcej na jednu osobu, je jedným z významných prvkov materiálnej deprivácie, ktorý môže indikovať úroveň chudoby. Veľkosť bytov ukazuje na podmienky bývania, a teda aj na majetkové a sociálne problémy užívateľov bytu. Po roku 1990, v dôsledku zmien v bytovej politike a uvoľnení trhu s bytmi a rastu príjmových diferenciácií, sa prehĺbili aj rozdiely v úrovni bývania. Ak by sme použili komparatívnu analýzu a porovnávali situáciu v obciach, zistili by sme, že najhoršia situácia je v obciach (mestách), v ktorých pripadá na osobu menej ako 15 m² (hranica deprivácie z aspektu bývania). Ide o obce, ale aj v mestá Spiša a okresu Sabinov, kde je vysoký podiel bytov, ktoré nedosahujú túto stanovenú veľkosť obytnej plochy na osobu (obr. 5). Aj táto deprivácia z aspektu preľudnenia bytov signalizuje nedostatok zdrojov na zvýšenie úrovne bývania.

Obr. 5. Veľkosť obytnej plochy bytu na osobu v obciach vybraného regiónu v roku 2001

Nevybavenosť kúpeľňou

Významným indikátorom nízkej životnej úrovne, materiálneho nedostatku až chudoby je aj nedostatočná, nízka vybavenosť bytov, zvlášť absencia kúpeľne alebo sprchovacieho kúta. Vybavenosť bytov kúpeľňou úzko koreluje s vybavenosťou vodovodom, čo znamená, že prevážna väčšina bytov bez kúpeľne nemá zapojený vodovod. Takéto byty patria do IV. kategórie bytov podľa vybavenia a sú obývané nízko príjmovými, resp. chudobným obyvateľstvom. Aj keď neustále klesá podiel bytov bez kúpeľne, ešte stále na Slovensku existuje 7,2 % takýchto bytov (2001), ktoré nespĺňajú základný štandard bývania. V našom regióne je bytov bez kúpeľne ešte viac, pričom obce, v ktorých je podiel bytov bez kúpeľne väčší ako 20 % (hranica deprivácie), možno považovať za deprivované z aspektu vybavenosti. Najhoršia situácia je v menších obciach s vysokým podielom Rómov, najmä v okresoch Sabinov, Gelnica a Kežmarok (obr. 6).

Obr. 6. Trvalo obývané byty vybavené kúpeľňou v obciach vybraného regiónu v roku 2001

METÓDA HODNOTENIA ÚROVNE CHUDOBY V OBCIACH

Základným prostriedkom hodnotenia chudoby v obciach sledovaného regiónu sú vyššie uvedené indikátory (faktory). Pomocou ich kvantifikácie sme stanovili syntetický ukazovateľ, ktorého hodnota vyjadruje úroveň viacnásobnej deprivácie (chudoby) obce. Pri našej analýze sme postupovali v zmysle Townsendovho konceptu viacnásobnej deprivácie, pričom na hodnotenie úrovne de-

privácie každého z indikátorov a všetkých indikátorov spoločne sme využili tzv. syntetický ukazovateľ (Mikoláš a Pittermann 1980). Tento lepšie vyhovuje slovenským pomerom, pretože nie je viazaný priamo k príjmu, ako je to v prípade Townsenda.

Základom tohto prístupu je kvantifikácia, t. j. bodové ohodnotenie a váženie indikátorov (faktorov), ktoré sú najdôležitejším krokom sledovania celkovej úrovne deprivácie a následne úrovne a priestorovej diferenciácie chudoby vo vyčlenených obciach. Bodové hodnotenie sa uskutočňuje na základe zistenia, aký podiel nadobúdajú hodnoty každého z indikátorov v jednotlivých obciach. Podľa zvolenej kategorizácie sa zistené hodnoty (podiele) indikátora zaradili do príslušnej kategórie a ohodnotili sa príslušným počtom bodov. V tomto prípade bola použitá 5-stupňová kategorizácia s bodovým ohodnotením od 1 do 5. Po bodovom ohodnotení bolo nutné posúdiť význam a dôležitosť (váhu) indikátorov vo vzťahu k chudobe. Určovanie relatívnej dôležitosti indikátorov (faktorov) nemusí byť a často aj nie je jednoduchou záležitosťou. Aj v našom súbore indikátorov chudoby nemajú všetky indikátory rovnaký význam. Vzájomný pomerný význam – dôležitosť sa označuje ako váha kritéria (indikátora). Váha teda poskytuje informáciu o relatívnej dôležitosti, vplyve alebo vzťahu ku konkrétnemu posudzovanému problému, v našom prípade k chudobe. Na jej určenie existuje viacero metód z oblasti rozhodovacej analýzy, pričom všetky sa snažia transformovať (aj keď je to v plnej miere nemožné) kvalitatívne usporiadanie dôležitosti parametrov na kvantitatívne usporiadanie (Říha 1987). Z tohto dôvodu sú všetky výstupy „približnými“ kvantitatívnymi veličinami.

Na určenie váhy vybraných indikátorov sme použili *metódu poradia (ranking)*, ktorá hierarchizuje indikátory (faktory) podľa ich vzájomnej relatívnej dôležitosti. Pri určení vzájomnej relatívnej dôležitosti (hierarchizácii) sledovaných indikátorov sme vychádzali zo zistených hodnôt korelačných závislostí indikátorov s chudobou (ŠÚSR 1997b). Čím vyššie hodnoty vykazovala závislosť, tým získal indikátor vyššiu preferenciu (poradie). Každému indikátoru bolo priradené číslo podľa poradia: 1 – najdôležitejší (najvýznamnejší), N – najmenej dôležitý. Inými slovami čísla stupnice poradia N sa musia zhodovať s číslami (počtom) indikátorov n , to znamená $N = n$. V určitých prípadoch (aj v našom) však niektoré indikátory môžu mať rovnakú dôležitosť, a teda môžu dostať rovnaké poradie a vtedy $N < n$ (v takomto prípade je nutné pristúpiť k tzv. štandardizovanému poradiu). V našom prípade sme šiestim indikátorom priradili 5 hodnôt poradia, pretože indikátory 2 a 4 mali podľa nášho hodnotenia relatívne rovnakú dôležitosť vo vzťahu k chudobe (tab. 1). Každému indikátoru sa priradili hodnoty z intervalu od 1 do 5, pričom najvýznamnejší faktor s najvyšším poradovým významom (hodnotením) – nezamestnanosť – získal 5 bodov. Nakoniec sme stanovili váhy jednotlivých indikátorov (W_j), ktoré sme vypočítali ako podiel bodového ohodnotenia dôležitosti indikátora a jeho štandardizovaného poradia. Stanovenie váhy indikátora (j) je vyjadrené vzťahom:

$$W_j = \frac{w_j}{x_j^{(s)}}$$

kde W_j je váha indikátora (faktora) j , w_j bodové ohodnotenie dôležitosti indikátora j a $x_j^{(s)}$ štandardizované poradie indikátora j .

Týmto spôsobom bola zhodnotená váha indikátorov W_j , pričom presnosť a spoľahlivosť metódy závisí od množstva indikátorov. Najlepšie výsledky sa získajú vtedy, keď platí $n_{opt} < 10$, teda ak skúmame menej ako 10 indikátorov.

Tab. 1. Štandardizované poradie (preferencie) a váhy indikátorov (faktorov)

indikátor (j)	1. neza- mestnanosť	2. nízke vzdelanie	3. veľkosť domácností	4. neúplné domácnosti	5. veľkosť bytu	6. bez kúpeľne
$x_j^{(s)}$	1	4,5	2	4,5	6	3
w_j	5	2	4	2	1	3
W_j	5	0,5	2	0,5	0,2	1

Určenie váhy faktora a bodové ohodnotenie na základe zvolenej stupnice ešte nepredstavuje syntetický obraz o úrovni deprivácie (chudoby). Tento nám poskytuje až syntetický ukazovateľ U , ktorý je vyjadrený ako súčet súčinov váhy W a bodového ohodnotenia b všetkých vybraných indikátorov. Syntetický ukazovateľ U je zároveň výsledkom (numerickým vyjadrením) hodnotenia úrovne chudoby v obciach sledovaného regiónu. Možno ho vyjadriť vzťahom

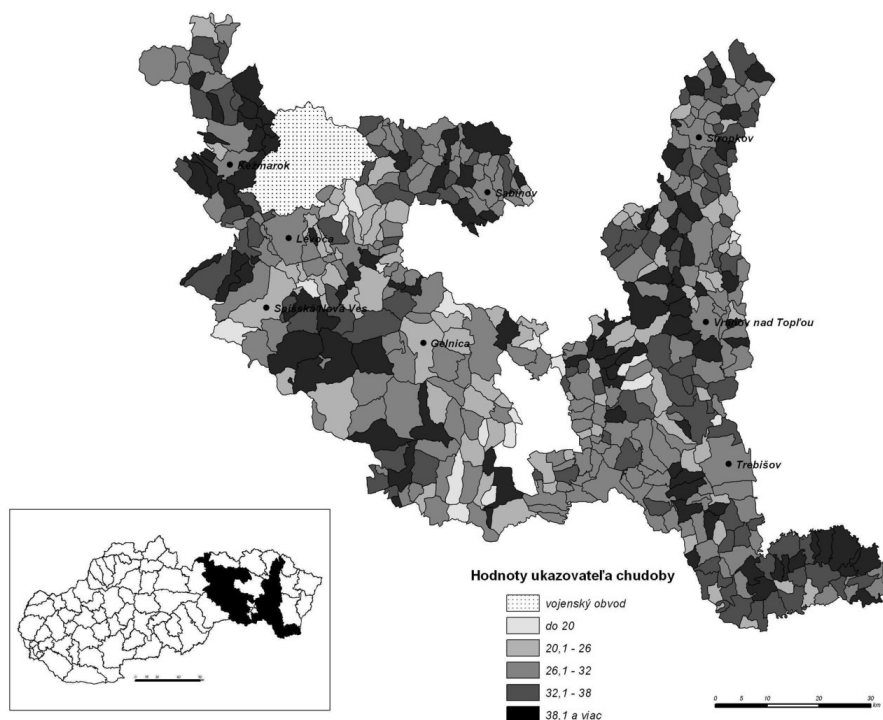
$$U = \sum_{j=1}^n W_j b_j ,$$

kde U je syntetický ukazovateľ deprivácie, W_j váha j -tého faktora a b_j bodové ohodnotenie j -tého faktora.

Najnižšia hodnota syntetického ukazovateľa U predstavuje vyhovujúcu hodnotu U_{min} , hodnota U_{max} je naopak úplne nevyhovujúca. Hodnoty ukazovateľa U sa v našom prípade pohybujú v intervale od 11,7 do 51,0.

JADRÁ CHUDOBY NA SLOVENSKU

Výsledky hodnotenia úrovne chudoby v obciach Slovenska môžeme vidieť na obr. 7. Už na prvý pohľad je z mapy zrejmé, že dosiahnuté hodnoty syntetického ukazovateľa chudoby sa pohybujú v širokej škále, čo znamená veľkú priestorovú diferenciáciu úrovne chudoby v jednotlivých obciach. Za najchudobnejšie možno teda považovať 100 zo 479 obcí, v ktorých ukazovateľ chudoby presiahol hodnotu 38, čo znamená, že tieto obce predstavujú reálne jadrá chudoby na Slovensku (najvyššiu hodnotu ukazovateľa U dosiahlo 10 obcí). Prevažná časť týchto obcí s najvyššou úrovňou chudoby vytvára zhluky napríklad v okolí Kežmarku, rozprestierajúce sa od Toporca na severovýchode až po Vrbov na juhu okresu. Ďalšie výrazné priestorové zhluky chudobných obcí môžeme sledovať západne od Vranova nad Topľou až po obce Hlinné a Zármotov, v juhovýchodnej časti okresu Trebišov a na hranici okresov Spišská Nová Ves (Markušovce, Rudňany) a Gelnica (Mníšek nad Hnilcom, Švedlár, Nálepko). Ostatné chudobné obce sú viac-menej izolované, či už z dôvodu polohovej, alebo hospodárskej marginality. V oboch typoch chudobných obcí (zhlukových a izolovaných) transformačné procesy pôsobili prevažne negatívne, čo sa prejavilo okrem iného na zvýšení úrovne ich chudoby.

Obr. 7. Chudoba v obciach vybraného regiónu v roku 2001

Tab. 2. Zastúpenie obcí s najvyššou úrovňou chudoby v okresoch

Okresy	Počet obcí s najvyššou úrovňou chudoby	Podiel obcí s najvyššou úrovňou chudoby
Gelnica	4	20,0
Kežmarok	16	38,1
Košice-okolie	16	14,2
Levoča	1	3,0
Sabinov	9	20,9
Spišská Nová Ves	10	27,8
Stropkov	7	16,3
Trebišov	19	23,2
Vranov nad Topľou	18	26,5

Z celkového počtu obcí s najvyššou úrovňou chudoby v makroregiónu, vyjadrených v absolútnych hodnotách, sa ich najviac nachádza v okrese Trebišov, kde leží až 19, čo je 23,2 % z celkového počtu 82 obcí okresu. O jednu menej

(18 obcí) má okres Vranov nad Topľou a po 16 obcí sa nachádza v okresoch Kežmarok a Košice-okolie. V relatívnych hodnotách sú obce s najvyššou úrovňou chudoby najviac zastúpené v okrese Kežmarok, kde tvoria 38,1 % z celkového počtu obcí, v Spišskej Novej Vsi 27,8 % a vo Vranove nad Topľou 26,5 % (tab. 2). Čo sa týka veľkostnej štruktúry, dá sa povedať, že chudoba je typická pre malé obce, pretože až 61 obcí (teda vyše 3/5) nemá podľa sčítania z roku 2001 ani 500 obyvateľov. Až 88 obcí má menej ako 1000 obyvateľov a len v 12 obciach sa počet obyvateľov pohyboval v intervale 1000-2000 obyvateľov. Najväčšou z takýchto obcí bola Ľubica v okrese Kežmarok s 1809 obyvateľmi.

KTO SÚ CHUDOBNÍ A V AKÝCH OBCIACH ŽIJÚ (spoločné znaky chudobných obcí a ich obyvateľov)

Z aspektu vekovej štruktúry obyvateľstva

Z aspektu vekovej štruktúry možno konštatovať, že prevažná väčšina obcí s najvyššou úrovňou chudoby (87) sa vyznačuje progresívnym typom populácie, čo znamená, že detská zložka (do 14 rokov) prevažuje (v niektorých obciach výrazne prevažuje) nad obyvateľstvom poproduktívneho veku. Tento jav isto výrazne ovplyvňuje skutočnosť, že vo väčšine obcí žije významná rómska menšina s pronatalitným správaním (Michálek a Podolák 2001). Obce s najvyššou úrovňou chudoby, v ktorých Rómovia tvoria značnú časť obyvateľstva (Vtáčkovce, Kecerovce, Rakúsy, Bystrany, Jarovnice, Stráne pod Tatrami, Boliarov, Richnava a iné), sa zároveň vyznačujú výrazným progresívnym typom populácie. Najväčší podiel detskej zložky je v obci Podhorany, kde deti tvoria takmer polovicu (47,2 %) celkovej populácie. Nad 40 %-ný podiel detskej zložky môžeme vidieť aj v Stránach pod Tatrami (46,8 %), Jarovniciach (43,7 %), Rakúsoch (42,7 %), Bystranoch (40,1 %). V dôsledku zvýšeného podielu detskej zložky sa tieto, ale aj niektoré ďalšie chudobné obce vyznačujú nízkym priemerným vekom obyvateľstva, pričom absolútne najnižší priemerný vek obyvateľstva 21,3 roka vykazujú zhodne Stráne pod Tatrami a Podhorany. Aj v ďalších ôsmich chudobných obciach priemerný vek obyvateľstva nedosiahol ani 25 rokov. Tieto skutočnosti zároveň indikujú, že v týchto obciach je typická detská chudoba, ktorá má svoje špecifické črty, príčiny, ale aj dôsledky. Vyplýva to aj zo vzájomnej analýzy a porovnania dosiahnutých hodnôt ukazovateľa chudoby a zastúpenia detskej populácie v obciach. Môžeme vidieť, že najnepriaznivejšie hodnoty ukazovateľa chudoby dosiahlo 34 obcí, ktoré sa zároveň vyznačujú vysokým podielom detí. Len v 7 obciach je opačná situácia, kde populácia regresného typu zároveň vykazuje zníženú úroveň chudoby. Ide o tzv. vymierajúce obce, z ktorých najväčšia Zbehňov má len 118 obyvateľov a najmenšia Vavrínek len 26 obyvateľov. Aj táto skutočnosť dokazuje, že chudoba je menej zastúpená v obciach so starším obyvateľstvom, ktoré má zaručené, aj keď malé príjmy z dôchodkov a sociálnych dávok a nižšie náklady na živobytie (na dopravu, ošatenie, a pod.).

Z aspektu etnickej štruktúry obyvateľstva

Ako sme uviedli vyššie, v každej z identifikovaných obcí s najvyššou úrovňou chudoby žije viac či menej Rómov. Čím viac Rómov žije v obci (čím je

väčšie ich zastúpenie), tým je úroveň chudoby v obci vyššia. Túto zrejmú závislosť môžeme vidieť, keď porovnáme hodnoty podielu Rómov a ukazovateľa chudoby (jeho hodnoty takmer priamoúmerne rastú so zvyšujúcim sa zastúpením Rómov). Absolútne najhoršie sú na tom obce, do ktorých sú začlenené rómske osady. V príspevku pracujeme len s rómskymi osadami, ktoré boli v roku 2001 deklarované ako základné sídelné jednotky (ZSJ) pod názvom „rómska osada“. Analyzujeme teda len tie, ktoré spĺňali rigorózne kritériá definovania ZSJ (kritérium uzavretosti, minimálnej veľkosti, územnej oddelenosti od inej ZSJ a rešpektovania katastrálnych hraníc obcí). Na Slovensku podľa vyššie uvedeného má len 2,4 % obcí rómsku osadu (na 2745 vidieckych obcí SR pripadá 65 rómskych osád), v našom makroregióne je však až 28 % obcí, ktoré majú rómsku osadu. Práve v týchto obciach podiel Rómov dosahuje najvyššie hodnoty. V siedmich obciach (Vtáčkovce, Kecerovce, Rakúsy, Bystrany, Jarovnice, Stráne pod Tatrami, Boliarov a Richnava) tvoria dokonca majoritnú skupinu, pričom ich najvyšší podiel, viac ako 80 %, je v Stránach pod Tatrami (ŠÚSR 2002b). Práve tieto obce zároveň dosiahli najhoršie hodnoty ukazovateľa chudoby, čo znamená, že sú v sledovanom regióne najchudobnejšie.

Z aspektu ekonomického postavenia

Všetky identifikované obce s najvyššou úrovňou chudoby obyvateľstva sú značne ekonomicky poddimenzované a vyznačujú sa nízkou kvalitou ekonomických a infraštruktúrnych potenciálov. Slabú a nevyhovujúcu hospodársku základňu sledovaných obcí charakterizuje aj nízka produkcia a malé zastúpenie súkromných firiem (ŠÚSR 2002a a 2002c). Ich pôvodná monofunkčná hospodárska základňa, budovaná na báze zväčša ťažby a spracovania rúd (obce okresov Spišská Nová Ves a Gelnica), resp. poľnohospodárskej produkcie (obce v okresoch Trebišov a Košice-okolie), sa v transformačnom období ešte viac oslabil. Nepriaznivé dopady transformácie sa prejavili aj vo vysokej nezamestnanosti, v nízkej mzde (v dôsledku vykonávania zväčša nekvalifikovanej práce, resp. konkurenciou na trhu práce) a zároveň vo vysokom podiele sociálne odkázaného obyvateľstva, ktorý značne presahuje celoštátny priemer (ŠÚSR 2002a a 2002c, MPSVaR SR 2002). Nedostatok pracovných príležitostí v mieste bydliska a nízka mobilita obyvateľstva za prácou v dôsledku absencie voľných pracovných miest v najbližších centrách zamestnanosti (čiastočne aj neochota na iné typy pracovnej mobility) sa odzrkadľuje okrem iného v nízkej kúpyschopnosti obyvateľstva (kúpyschopnosť je o polovicu nižšia ako je priemer za SR). Porovnaním hodnôt odchádzajúcich za prácou a ukazovateľa chudoby sme zistili, že obce, z ktorých odchádza najmenej obyvateľov za prácou – Jurské 2 %, Vtáčkovce 10,4 %, Jarovnice 10,9 %, Podhorany 11,1 %, Žehra 12,6 %, Výborná 12,8 %, Kecerovce 14,3 %, Rakúsy 16,1 %, Stráne pod Tatrami 17,3 % a iné, sa vyznačujú najväčšou úrovňou chudoby. Výnimkou je len Švedlár s 11 %ným podielom odchádzajúcich, ale nižšou úrovňou chudoby. Väčšina obyvateľstva je chudobná aj v dôsledku toho, že má nízky pracovný, vzdelanostný, kvalifikačný a sociálny kapitál, čo spôsobuje, že sa nachádzajú na dne ekonomických, mocenských, miestnych i profesných štruktúr, čo ich vyraduje zo spoločenskej participácie, ako aj z účasti na zlepšení vlastných podmienok.

HLAVNÉ PRÍČINY CHUDOBY V IDENTIFIKOVANÝCH OBCIACH

V predchádzajúcej diskusii o chudobe sme sa pokúsili odpovedať na otázku, kto sú chudobní a kde žijú. V tejto časti sa pokúsime odpovedať na nemenej dôležitú otázku, a to prečo sú ľudia žijúci v identifikovaných obciach chudobní, teda aké sú hlavné príčiny ich chudoby. Je to osud, „smola“, lenivosť, nedostatok, alebo nespravodlivosť spoločnosti, daň pokroku, alebo niečo iné, čo determinuje, že ľudia vo vyčlenených obciach sú viac chudobní ako ľudia v iných obciach. Existuje teda veľa odpovedí, za ktorými nemusia stáť iba fakty a štatistika, pretože chudoba implikuje celé spektrum dobre preskúmaných príčin, ale aj podmienok doposiaľ málo prebádaných (menia sa výrazne v čase, ale aj v priestore, čo platí aj pre značne transformujúcu sa slovenskú spoločnosť). Zdá sa, že úroveň chudoby v uvedených obciach determinuje kombinácia troch hlavných príčin (vonkajších, vnútorných a individuálnych), ktoré sú v rôznych lokalitách diferencované.

Úroveň chudoby v obciach je sčasti výsledkom usporiadania spoločnosti (súbor vonkajších politicko-ekonomických príčin a rozhodnutí), dôsledkom trhového hospodárstva, výsledkom nárastu nerovnosti a sociálnej nespravodlivosti (existencie nerovnosti v pracovných príležitostiach, príjmoch, diskriminácii na trhu práce a pod.), ich polohy (z aspektu ich územnej, hospodárskej, infraštruktúrálnej, civilizačnej marginality a pod.). Ich polohová marginalita (vnútor-ná periféria, teda pozícia voči metropolitným centrámi) okrem iného spôsobuje nízku mobilitu pracovných síl (v dôsledku zlej, časovo náročnej a relatívne drahej dopravnej dostupnosti, ale aj nedostatočných ubytovacích možností v centrách).

Úroveň chudoby v identifikovaných obciach je z podstatnej časti aj výsledkom situačných (vnútorných) faktorov, najmä sociálnych, ktoré formujú jedincov s určitými nežiadúcimi sociálnymi a pracovnými vlastnosťami. Ide o také vlastnosti a podmienky, ako sú nízky triedny status (nevýhovujúca pozícia obyvateľstva vo vzdelanostnej a profesnej štruktúre a pod.), neadekvátne rodinné výchovy, nízke aspirácie, nevhodné prostredie rodinné, susedské, ale aj širšej komunity, negatívne ovplyvňujúce hodnotový systém detí. Ako sa zdá, tieto sociálno-profesné „predpoklady“ chudoby v niektorých obciach dominujú. Chudoba sa stala pre väčšinu obyvateľov normou a očakávaným spôsobom života. Deti neprijímajú motivačné hodnoty a dospelí nemajú snahu dostať sa z tohto prostredia, pričom chudobu akceptujú ako normálny stav, z ktorého niet úniku.

Tento stav dokazuje aj skutočnosť, že v identifikovaných obciach chudoby žije aj malá časť obyvateľov, ktoré nemožno zaradiť k chudobným. Napriek tomu, že žijú v rovnakých „nepriaznivých vonkajších podmienkach“ ako väčšina obyvateľov, ich ekonomická pozícia, resp. ich materiálne zabezpečenie je dobré (lepšie ako ostatných). Táto skutočnosť nabáda a zároveň implikuje „deserving“ – zaslúženú chudobu, to znamená, že ostatná časť populácie si vlastnú chudobu zapríčinila vlastným pričinením (individuálne predpoklady), či už v dôsledku lenivosti, nedostatku vôle, zlých morálnych vlastností, nepredvídavosti a pod. V každej obci možno nájsť (tu by bol vhodný mikro-výskum) menšiu, či väčšiu časť takéhoto obyvateľstva, ktoré aj keď je schopné práce a môže získať zodpovedajúcu mzdu, túto z vlastnej viny nedostáva. Ich neochota pracovať, ale aj ich rozmarnosť a nešetrnosť sú často spojené s alkoholizmom, nezod-

povedným rodičovstvom a pod., čo ďalej produkuje rôzne sociálne problémy. Takýto ľudia sa spoliehajú na solidaritu a pomoc a za svoju situáciu zväčša vinia vonkajšie podmienky, najmä štát. Ide o ľudí s osobnými nedostatkami, nízkym vzdelaním, ľudským a sociálnym kapitálom, zlým morálnym a pracovným profilom a pod. Ich ľahkovážnosť a amorálna neochota prevziať zodpovednosť za svoj osud často vedie k fatálnej chudobe.

ÚČASŤ NA REFERENDE O VSTUPE SLOVENSKA DO EÚ AKO VÝSLEDOK OČAKÁVANÍ ALEBO BEZNÁDEJE

Individuálna účasť obyvateľov chudobných obcí na referende o vstupe Slovenska do EÚ má, tak isto ako na celonárodnej úrovni, dva aspekty: expresívny a inštrumentálny. „Expresívny“ v širšom zmysle vyjadruje dlhodobejší postoj určitej sociálnej skupiny, v našom prípade chudobných k EÚ a k členstvu v nej. Javí sa, že tento aspekt je u obyvateľov skúmaných obcí v dôsledku najmä slabšej informovanosti málo významný, čo ovplyvnilo menšiu účasť na referende. Oveľa významnejší sa javí inštrumentálny aspekt, ktorý prostredníctvom účasti na referende vyjadruje racionálny akt, vedený najmä ekonomickým záujmom. Inými slovami, obyvatelia vidia, že ich účasť na referende im môže priniesť ekonomický úžitok. Práve sledovanie účasti a hlasovania v referende v obciach s najvyššou úrovňou chudoby je jedným z indikátorov, ako ľudia vnímajú svoju chudobu, či sú apatickí a v akej miere, aké sú ich očakávania a nádeje na zmenu (zlepšenie svojho statusu), resp. či chcú participovať a využívajú svoje občianske práva a prostredníctvom účasti na referende sa chcú spolupodieľať na významných zmenách spoločnosti. V tejto časti sa pokúsime za použitia výsledkov o účasti na referende o vstupe SR do EÚ analyzovať postoj obyvateľov v obciach s najvyššou úrovňou chudoby, resp. zhodnotiť mieru očakávania, súvisiacu so zlepšením ich situácie so vstupom Slovenska do EÚ. Pri hodnotení využívame komparatívnu metódu, pri ktorej účasť obyvateľov obcí s najvyššou úrovňou chudoby (podľa okresov, ale aj za celý makroregión) na referende porovnávame s celorepublikovými, prípadne okresnými výsledkami.

Pri tejto komparácii môžeme napr. vidieť, že kým na republikovej úrovni bolo referendum neplatné (účasť nedosiahla 50 %-nú hranicu) v 1063 obciach, čo predstavuje 36,3 %-ný podiel, v našom súbore podiel obcí, v ktorých k urnám neprišla nadpolovičná väčšina, bol až 42 %-ný. Najväčší podiel obcí, až 56,5 %, v ktorých bolo referendum neplatné, sa nachádza v okrese Sabinov. Referendum bolo neplatné aj v polovici obcí okresov Spišská Nová Ves a Gelnica. V ostatných okresoch podiel obcí, kde bolo referendum neplatné, bol nasledujúci: Vranov nad Topľou 44,4 %, Kežmarok 43 %, Stropkov 42,7 %, Trebišov 31,8 %, Košice-okolie 25 %. Tieto hodnoty zároveň ukazujú, že obyvatelia v chudobných obciach štyroch okresov sledovaného územia prejavili nižšiu účasť na referende, ako je celorepublikový priemer. Zdá sa, že najviac od vstupu do EÚ očakávajú obyvatelia obcí s najvyššou úrovňou chudoby v okrese Košice-okolie, v ktorom podiel obcí s neplatným referendom bol len 25 %. Toto konštatovanie dokazuje a potvrdzuje aj najvyššia, až 56,4 %-ná účasť na referende (celorepublikový priemer 52,2 %). Hranicu 50 % by ešte prekročili chudobné obce v okresoch Trebišov (53,4 %) a Kežmarok (50,6 %), ale aj Dolný (54 %) ako jediná chudobná obec okresu Levoča.

V ostatných okresoch, ak by sme vzali do úvahy len chudobné obce, by bolo referendum neplatné. To znamená, že ku štyrom okresom (Gelnica, Vranov nad Topľou, Trebišov, Stropkov), kde bolo referendum skutočne neplatné, by sa priradil i okres Sabinov, ktorý mal reálnu 52 %-nú účasť na referende. To zároveň ukazuje, že práve v tomto okrese obyvatelia obcí s najvyššou úrovňou chudoby nevidia a nespájajú perspektívu zlepšenia svojej situácie so vstupom do EÚ. V tomto okrese sa na referende zúčastnilo len 46,9 % obyvateľov chudobných obcí, pričom menej ich bolo len v obciach Vranovského okresu 45,4 %. Ak by sme účasť na referende porovnávali pomocou výsledných spoločných hodnôt za

Tab. 3. Účasť na referende v obciach s najvyššou úrovňou chudoby v makroregióne

Obec	Okres	Ukazovateľ chudoby	Účasť na referende v %
Podhorany	KK	51	44,6
Rakúsy	KK	51	64,6
Jarovnice	SB	51	55,4
Vtáčkovce	KS	51	75,8
Kecеровce	KS	51	51,3
Výborná	KK	51	38,1
Krížová Ves	KK	51	61,6
Ostrovany	SB	51	47,8
Arnutovce	SN	51	57,6
Richnava	GL	51	59,4
Bystrany	SN	50	51,4
Toporec	KK	49	33,2
Jurské	KK	49	29,5
Stráne pod Tatrami	KK	49	85,4
Dofany	LE	49	54,0
Kamenná Poruba	VT	49	50,9
Prosačov	VT	49	33,6
Boliarov	KS	49	50,0
Olejníkov	SB	49	29,9
Ihľany	KK	49	47,0
Ruská Voľa	VT	49	44,4
Zámutov	VT	49	41,4
Čičava	VT	49	51,6
Nálepkovo	GL	49	45,5

všetky obce s najvyššou úrovňou chudoby, zistili by sme, že len v troch okresoch obyvatelia chudobných obcí prejavili vyššiu účasť na referende, ako bola skutočná za okres. Vyššie zastúpenie na referende, ako je priemer za okres, mali obyvatelia chudobných obcí v okrese Trebišov 53,4 % (skutočná účasť za okres 49,8 %), Stropkov 49,9 % (47,8 %) a Levoča 54,0 % (53,7 %). Naopak, nižšiu účasť, ako skutočné výsledky za okresy vykazujú chudobné obce v okrese Kežmarok 50,6 % (54,7 %), už spomínaný Sabinov 46,9 % (52,3 %), Spišská Nová Ves 47,7 % (54,1 %), Gelnica 48,2 % (49,7 %) a Košice-okolie 56,4 % (57,2 %).

Samozrejme inak sa situácia javí, ak sledujeme účasť na referende v samotných chudobných obciach, kde je účasť veľmi diferencovaná. Najmenšia účasť bola v obci Kučín 21,4 % v okrese Vranov nad Topľou a najväčšia v obci Stráne pod Tatrami 85,4 % v okrese Kežmarok. Pozitívne zmeny očakávajú najmä obyvatelia chudobných obcí v okresoch Košice-okolie, Trebišov a Stropkov, ktoré sa vyznačujú v mnohých prípadoch 60-70 %-nou účasťou na referende. Menšie očakávania majú obyvatelia chudobných obcí v okrese Sabinov, Spišská Nová Ves, Kežmarok, Vranov nad Topľou, kde počet účastníkov referenda je v jednotlivých obciach veľmi rozkolísaný. Napr. v okrese Kežmarok sú obce s vysokou účasťou obyvateľstva na referende (Stráne pod Tatrami 85,4, Rakúsy 64,6 %, Križová Ves 61,6 %, Bušovce 60,8 %), ale zároveň aj obce s nízkou účasťou (Jurské 29,5 %. Holumnica 32,7 %, Toporec 33,2 %, Výborná 38,1 % a iné). Aj v chudobných obciach sa ukázalo (podobne ako na národnej úrovni), že väčšia účasť na referende bola v obciach so starším obyvateľstvom, ktorých priemerná účasť dosiahla 65,4%. Len v jednej z týchto obcí (Dalečice) bola účasť len 45 %. Zaujímavá je aj skutočnosť, že väčšia účasť (61,7 %) bola v obciach, v ktorých Rómovia tvoria väčšinu. Pravdepodobne to súvisí s ich očakávaniami, že štátny paternalizmus, najmä v sociálnej oblasti, nahradí po vstupe do EÚ „širší“ európsky, ktorý zlepší ich ekonomickú situáciu. Na druhej strane menšia účasť na referende bola pozorovaná v tých obciach, ktoré sa vyznačujú vyššou nezamestnanosťou a nižšou odchádzkou za prácou.

ZÁVER

V tejto štúdii sme ukázali, že aj v regiónoch s najvyššou úrovňou chudoby sú výrazné rozdiely v úrovni chudoby medzi jednotlivými obcami. Veľmi vážna situácia je zvlášť v 100 obciach, v ktorých ukazovateľ chudoby dosiahol kritické hodnoty. Úroveň chudoby v týchto obciach dosiahla neúnosné rozmery a výrazne negatívne ovplyvňuje všetky stránky života obyvateľov. Práve poznanie lokálno-priestorovej dimenzie chudoby je jedným z významných aspektov, ktorý môže zohrať významnú úlohu pri jej postupnom odstraňovaní v postihnutých obciach (adresnejšia a efektívnejšia pomoc). V štúdii sme prezentovali jednu z možných analýz priestorovej diferenciácie chudoby, resp. identifikácie jadier chudoby najviac postihnutého regiónu. Získané výsledky predstavujú obraz priestorovej lokalizácie a koncentrácie chudoby v obciach (jej úrovne vyjadrenej hodnotami syntetického ukazovateľa chudoby) a zároveň ukazujú na ich pozíciu v sledovanom území. V rámci skúmaného makroregiónu obce s najvyššou úrovňou chudoby (ich väčšia časť) vytvárajú určité zhluky, alebo sú izolované. Toto zhlukové, resp. izolované nerovnomerné priestorové rozmiestnenie obcí

s najvyššou úrovňou chudoby obyvateľstva je multikauzálné späté s mnohými historickými, prírodnými, politickými, ekonomickými, sociálnymi javmi a procesmi, ktoré sa odlišne uplatňujú v rozličných územiach, ale aj v samotných obciach. Dokumentovaná identifikácia jadier chudoby odráža reálny stav, pretože vychádza z objektívne stanovených východísk, relevantných indikátorov, vhodne zvoleného konceptu a overenej metódy.

Zo získaných výsledkov o účasti na referende v chudobných obciach je zrejmé, že vykazujú približne rovnaké hodnoty, aké boli dosiahnuté na celorepublikovej úrovni. Zaujímavým poznatkom je značne heterogénna a diferencovaná účasť súvisiaca s priestorovým rozmiestnením, teda polohou chudobnej obce. Slabšiu účasť na referende (menší záujem o vstup do EÚ), a teda aj očakávania, majú obyvatelia chudobných obcí v okrese Vranov nad Topľou a Sabinov. Na druhej strane vyššiu účasť sme zaznamenali u obyvateľov chudobných obcí v okrese Košice-okolie a Trebišov, kde účasť na referende mierne prevýšila celorepublikové hodnoty. Čo je príčinou diferencovanej percepcie a s ňou súvisiacej účasti na referende, nie je presne známe, ale významnú úlohu určite zohráva spomínaný polohový faktor (faktor susedstva). Blízkosť metropolitného mesta Košice, formuje a ovplyvňuje myslenie a názory časti obyvateľstva v susedných okresoch Košice-okolie a Trebišov, čo sa odrazilo aj v ich účasti na referende. Zistená silná lokálna diferencovanosť chudoby nás nabáda venovať osobitnú pozornosť najpostihnutejším obciam – jadrám chudoby, v ktorých je chudoba dôsledkom celého spektra vonkajších, vnútorných, ale aj individuálnych príčin a podmienok, ktoré sa práve v identifikovaných obciach s najvyššou úrovňou chudoby obyvateľstva kumulujú.

Príspevok je jedným z výstupov dosiahnutých riešením vedeckého projektu č. 2/3083/23 na Geografickom ústave SAV v roku 2004 za podpory grantovej agentúry VEGA.

LITERATÚRA

- BOLTVINIK, J. (2000). *Poverty measurement methods: an overview*. United Nations Development Program, Social Development and Poverty Elimination Division, Series on Poverty Reduction. New York (United Nations).
- BRAMLEY, G., LANCASTER, S., GORDON, D. (2000). Benefit take-up and the geography of poverty in Scotland. *Regional Studies*, 34, 507-519.
- HALLERÖD, B. (1995a). Making ends meet: Perceptions of poverty in Sweden. *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 4, 174-189.
- HALLERÖD, B. (1995b). The truly poor: direct and indirect consensual measurement of consensual poverty. *Journal of European Social Policy*, 5, 111-129.
- JARMAN, B. (1984). Identification of underprivileged areas. *British Medical Journal*, 289, 1587-1592.
- LEVERNIER, W., PARTRIDGE, M. D., RICKMAN, D. S. (2000). The causes of regional variations in U.S. poverty: a cross-county analysis. *Journal of Regional Science*, 40, 473-497.
- MACK, J., LANSLEY, S. (1985). *Poor Britain*. London (Allen and Unwin).
- MADDEN, J. F. (1996). Changes in the distribution of poverty across and within the US metropolitan area 1979-89. *Urban Studies*, 33, 1581-1600.
- MAREŠ, P. (1999). *Sociologie nerovnosti a chudoby*. Praha (Sociologické nakladatelství).
- MICHÁLEK, A. (2000). Chudoba, jej koncepty a geografické dimenzie. *Geografický časopis*, 52, 231-242.

- MICHÁLEK, A. (2004). Meranie chudoby v regiónoch (okresoch SR). *Sociológia*, 36, 7-30.
- MICHÁLEK, A., PODOLÁK, P. (2001). Transformation of the society in Slovakia and its effect on demographic behaviour. *European Spatial Research and Policy*, 8, 23-37.
- MIKOLÁŠ, J., PITTERMANN, L. (1980). *Riadenie starostlivosti o životné prostredie*. Bratislava (Alfa).
- MPSVaR SR. (2002). *Správa o sociálnej situácii obyvateľov Slovenska v roku 2001*. Bratislava (Ministerstvo práce, sociálnych vecí a rodiny SR).
- NOLAN, B., WHELAN, C. (1996). Measuring poverty using income and deprivation indicators: alternative approaches. *Journal of European Social Policy*, 6, 225-240.
- PACIONE, M. (1995). The geography of multiple deprivation in Scotland. *Applied Geography*, 15, 115-133.
- ŘÍHA, J. (1987). *Multikriteriální posuzování investičních záměrů*. Praha (SNTL a Alfa).
- SVETOVÁ BANKA (2001). *Slovenská republika: štúdia o životnej úrovni, zamestnanosti a trhu práce*. Bratislava (Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku).
- ŠÚSR (1997a). *Sociálna situácia domácností SR (Súhrnná analýza)*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚSR (1997b). *Mikrocensus (1997)*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚSR (2002a). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚSR (2002b). *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Základné údaje: Národnostné zloženie obyvateľstva*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- ŠÚSR (2002c). *Regionálne porovnania v SR*. Bratislava (Štatistický úrad SR).
- TOWNSEND, P. (1979). *Poverty in the United Kingdom: a survey of household resources and standards of living*. Harmondsworth (Penguin).
- TOWNSEND, P. (1987). Deprivation. *Journal of Social Policy*, 16, 125-146.

Anton Michálek

POVERTY AT THE LOCAL LEVEL (POVERTY CENTRES IN SLOVAKIA)

Although poverty in Slovakia is also a universal spatial phenomenon, there are still important disparities in its level. It is known and this study proves it that rural area, particularly small settlements in marginal regions of Slovakia, are more susceptible to poverty. The aim of this study was to produce answers to four important questions related to spatial (local) aspects of poverty:

- (1) Which municipalities constitute poverty cores?
- (2) Who is poor and what are the common features of the poor?
- (3) What has caused poverty and why the identified municipalities are characterized by the highest level of poverty?
- (4) How were the perceptions and expectations of the population reflected in the their participation in the referendum?

Relevant statistical data of six indicators which determine or indicate poverty (unemployment, education, large and incomplete households, overcrowded flats and absence of bathroom) were applied to poverty core identification. The basic way of level assessment and determination of poverty cores was quantification or point evaluation and weighing of the quoted indicators. Quantitative evaluation of the quoted indicators led to the synthesized poverty indicator. This indicator constitutes the numerical expression of the poverty level in study municipalities and the means to determine pov-

erty cores. They are municipalities with the highest poverty level (100 municipalities of the region). From the territorial point of view, some of these municipalities form continuous areas and some of them are isolated. Both types are characterized by a low quality of demographic, economic, social and infrastructural potential, economic backwardness, poor transport accessibility, etc. The obtained information on irregular poverty distribution and existing real poverty centres apart from its gnozeological aspect is also important from the point of view of application, as it represents an important background material for the search for solutions and drawing of programmes of gradual poverty elimination in struck municipalities.

Translated by H. Contrerasová